

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

УДК 903.01/.09

ЧЕРНИХ Людмила Андріївна

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПЕРВІСНОГО
РЕМЕСЛА В АРХЕОЛОГІЇ
(соціально-історичний аспект)**

Історичні науки
Спеціальність 07.00.04 археологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ - 1 9 9 7

00738065 (Т)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі теорії і методик археологічних досліджень та у відділі археології енеоліту-бронзи
Інституту археології НАН України

Наукові керівники: доктор історичних наук,
професор В.Ф.Генінг
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
В.В.Отрощенко

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор Е.А.Балагурі
кандидат історичних наук
В.І.Клочко

Провідна організація: Київський державний університет
ім.Т.Г.Шевченко

Захист відбудеться "21" травня 1997 року о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.25.01 по захисту
докторських дисертацій при Інституті археології НАН України
за адресою: 254655, м. Київ-210, пр.Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Інституту археології НАН України за адресою:
м.Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

Автореферат розосланий "18" листопада 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Пізнання суспільно-економічного розвитку докласового суспільства в конкретно-історичних проявах є найважливішим завданням археології як історичної науки. Одним з її напрямків виступає вивчення генези ремесла та характеру розподілу праці у конкретних суспільствах давнини. У межах концепції другого великого суспільного розподілу праці процес виділення ремесла в самостійну галузь подається у вигляді найбільш загальної тенденції історичного поступу, з точки зору головних закономірностей переходу від первісності до класового суспільства. Але в конкретно-історичних проявах цей процес не був однозначним за тривалістю, інтенсивністю, характером взаємодії технологічних та соціальних передумов, що передбачає варіативність форм організації ремісничої діяльності. Тому завданням археологічних досліджень є реконструкція соціально-економічних форм ремесла, які відображають ту чи іншу стадію суспільного розподілу праці та його специфіку в окремих суспільствах.

Стан вивчення проблеми генези ремесла визначає необхідність упорядкування накопичених знань та подальшу розробку питань і в галузі вихідних теоретичних положень з характеристики об'єкту дослідження - ремесла, і в галузі визначення інформативних можливостей археологічних джерел для реконструкції суспільно-економічних форм ремесла. Розв'язання питань інформативних можливостей джерел не можливе без врахування конкретної специфіки - характеру і ступеню вивченості комплексу археологічних даних, пов'язаних з певними видами виробництва, які існували в межах певної суспільно-економічної системи.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Мета і завдання роботи. Метою роботи є розкриття особливостей розвитку ремесла в умовах первісного суспільства, розгляд головних передумов еволюції суспільно-економічних форм ремесла та можливості їх реконструкції за археологічними даними. Поставленій меті підпорядковано головні завдання роботи: 1 - критичний аналіз сучасного стану проблеми вивчення генези ремесла; 2 - аналіз змісту поняття "ремесло", визначення специфіки розвитку соціальних форм ремесла в умовах первісного суспільства; 3 - розгляд можливостей реконструкції соціальних форм ремесла на прикладі вивчення мідно-бронзового виробництва степових АК пізнього енеоліту-середньої бронзи України.

Методологічною основою дослідження є фундаментальні положення, розроблені в історії, політекономії та філософії стосовно принципів системного вивчення соціальних явищ, характеру взаємозв'язків технологічного та соціально-економічного чинників у виробничій діяльності, сутності соціально-економічних процесів, притаманних докласовій стадії розвитку суспільства. Дослідження здійснено на базі комплексного вивчення археологічних джерел з мідно-бронзового виробництва з залученням різних методів: типології, картографування, кількісного, порівняльно-історичного, функціонального аналізів тощо.

Джерела у відповідності до завдань роботи можна поділити на такі групи: 1) в історіографічному аспекті джерелами виступали дослідження археологів з питань генези ремесла первісного суспільства загалом та вивчення мідно-бронзового виробництва степових культур енеоліту-бронзи України зокрема; 2) в історико-теоретичному плані базов аналізу категорії

"ремесло" і моделювання процесу розвитку соціальних форм ремесла виступали: а - дослідження філософів та політекономістів з вивчення закономірностей розвитку суспільного виробництва; б - дослідження з періодизації первісного суспільства та характеристики головних щаблів його розвитку, історичні та етнографічні дослідження форм організації ремесла; 3) основу конкретно-історичного аналізу складають археологічні дані по вивченню металургії степових АК пізнього енеоліту-середньої бронзи України: металевий інвентар з 678 пам'яток - поховань, поселень, скарбів та випадкових знахідок; інструментарій мідно-бронзового виробництва з 30 поховань та ряду поселень; дані спектральних та металографічних аналізів. Для характеристики металомістких пам'яток використано вибірку з 6336 поховань, а також доступні дані поселень.

Наукова новизна. Вперше здійснено критичний та логічний аналіз проблеми вивчення генези ремесла за археологічними джерелами. З позицій системного підходу та з застосуванням масових джерел розглянуто можливості розв'язання конкретно-історичного завдання, у межах якого: зведено та узагальнено накопичені дані по вивченню ранніх етапів мідно-бронзового виробництва степових АК України; подано детальну типологічну характеристику металевого інвентаря, запропоновано функціональну інтерпретацію джерел; при обґрунтуванні концепції місцевого металургійного виробництва визначено специфіку його розвитку, головну спрямованість та можливі форми суспільної організації.

Наукова та практична цінність дослідження. Запропонований принцип методологічного підходу та інтерпретація результатів аналізу можуть бути предметом обговорення, базою

подальшого вивчення ранніх форм ремесла та мідно-бронзового виробництва й слугуватимуть активізації досліджень у цих галузях знань. Конкретно-історичні результати можна використувати при написанні узагальнюючих робіт з давньої історії України, історії ранньої металургії, для розробки загальних та спеціальних курсів у вузах.

Апробація результатів дослідження провадилася на засіданнях відділу теорії та методики археології та відділу археології енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України, на міжнародних та регіональних наукових конференціях та семінарах (Київ, 1987; Харків, 1992, 1995; Капітанове, 1995, 1996; Тамбов, 1996). За темою дисертації опубліковано 17 наукових праць загальним обсягом 17 др.арк.

На захист виносяться такі положення:

- проблемна ситуація, що склалася при вивченні генези ремесла за археологічними джерелами зводиться до неоднозначного визначення ремесла та суперечностей в застосуванні археологічних критеріїв при реконструкції конкретних його соціальних форм;

- характеристика ремесла у системі матеріального суспільного виробництва у єдності технологічних (родових) та соціально-економічних (видових) ознак його визначення надає можливості здолати цю проблемну ситуацію;

- технологічні та соціальні умови розвитку ремесла первісного суспільства передбачають розмаїття його соціальних форм організації, викликані і специфікою розподілу праці у зв'язку з окремими видами ремесла (за рівнем спеціалізації в общині та між общинами), і формою відношень на терені виробництва та споживання ремісничої продукції, які відображають

стадію процесу суспільного розподілу праці у конкретних суспільствах давнини;

- реконструкція соціально-економічних форм ремесла визначає необхідність вивчення і технологічних і соціальних умов виробництва із залученням комплексу джерел, пов'язаних з виробництвом-реалізацією-споживанням продукції конкретних видів виробництв на тлі соціально-економічної структури суспільств;

- характер мідно-бронзового виробництва степових АК пізнього енеоліту-середньої бронзи, репрезентованого в Україні усіма головними виробничими циклами: металокомплекс степових культур й техніко-технологічні можливості свідчать про незначні масштаби виробництва та його дислокальний характер, що передбачає общинний характер організації праці; його специфіку визначала спеціалізована діяльність майстрів у складі окремих скотарсько-землеробських колективів; їх продукція була пов'язана з вузькою сферою соціального споживання і в межах общини, і поза нею.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів, заключення - 180 с., додатків, що вміщують: примітки - 110 с., список використаної літератури - 80 с., список скорочень 2 с., ілюстрації - 95 с., анотації до ілюстрацій - 28 с., таблиці - 110 с.

Основний зміст роботи.

У вступі обгрунтовано актуальність теми дослідження, вказані його мета та завдання, методологічна основа та наукова новизна, подано огляд головних джерел.

Розділ I. "Вивчення соціально-історичних аспектів ремесла у радянській археології (історіографічний аналіз проблеми)". Постановка питань генези ремесла та його соціальних

форм з а матеріалами докласового періоду у радянській археології відноситься до рубежу 60-70 рр., що обумовлено накопиченням значної емпіричної бази, отриманої в результаті польових досліджень повоєнних років, досягненнями у галузі вивчення технології конкретних виробництв та розвитком соціологічного напрямку досліджень. На сьогодні накопичено значний досвід робіт переважно конкретно-історичного характеру з залученням окремих категорій археологічних пам'яток та зроблено висновки щодо форм суспільної організації виробництв чи їх еволюції у процесі поступової зміни АК та КІС.

В ході конкретно-історичних досліджень, а також в узагальнюючих роботах, в яких намічено й методичні підходи (Массон, 1972, 1976), сформульовано деякі загальні принципи реконструктивних побудов, які зводяться до: 1) розмежування "доремісничих" та "ремісничих" періодів розвитку виробництв; їх конкретизацію пов'язано з визначенням суспільних форм організації виробництва на ґрунті існуючої соціологічної схеми генези ремесла, що виражено в такій історичній послідовності: домашнє виробництво (домашнє ремесло, промисли, промисловість); обшинне ремесло; власне ремесло (як економічно самостійна галузь); 2) у пошуках археологічних критеріїв становлення "ремісничих" форм виробництва вихідними положеннями є моменти, відзначені Ф.Енгельсом при характеристиці процесу другого великого суспільного розподілу праці - визначення ступеню професіоналізму, спеціалізації, розвитку обміну. Їх реалізацію найчастіше пов'язано з оцінкою технічної бази виробництв, територіального розміщення проявів виробничої діяльності та з залученням поховань з виробничим інвентарем.

Проведений аналіз досліджень виявив неоднозначність уявлень щодо об'єкту вивчення - ремесла, у визначеннях якого на перший план виступають або окремі економічні, або організаційно-технологічні моменти виробництва - "виробництво на замовлення", "виробництво для обміну", "товарне виробництво" (Заднепровский, 1970; Максименков, Пяткин, 1970; Бибииков, 1970); "спеціалізоване виробництво" (Березанська, Ляшко, 1983; Збеневич, 1990); чи "окремий тип організації праці", пов'язаний лише з "певним рівнем спеціалізації" (Сайко, Терехова, 1981; Сайко, 1990) та ін. Відповідно різний соціальний зміст виступає при характеристиці суспільних форм виробництва як послідовних історичних етапів розвитку ремесла у межах вказаної соціологічної схеми, що в свою чергу породжує протиріччя у визначенні археологічних показників, які відтворюють той рівень у розвитку виробництв, що повинен відповідати "доремісничим" чи "ремісничим" формам виробництва. Це надає можливості для різноманітного, зокрема й протилежного тлумачення одних і тих же категорій археологічних джерел, які залучаються як показники певних суспільних форм виробництва. Характер обраних критеріїв зрештою визначає широку амплітуду точок зору про час виникнення ремесла (як певної форми виробництва чи як економічно самостійної його галузі), який співвідноситься або з різними етапами розвитку первісності (зокрема й з періодом привласнюючих форм господарства), або лише з передкласовим чи ранньокласовим періодом, з розвитком державності та урбанізації.

Відмічена суперечливість відбиває характер проблемної ситуації, що склалася при визначенні ремесла первісного суспільства, однією з головних причин якої є відсутність розгор-

нитої дефініції ремесла, недостатність теоретичних розробок з характеристики умов генези ремесла та еволюції його соціально-економічних форм у період докласового суспільства.

Розділ II. "Теоретичні передумови вивчення ремесла первісного суспільства. Ремесло як предмет вивчення". Визначення ремесла, як компоненту матеріального суспільного виробництва передбачає характеристики і технологічної, і суспільно-економічної сторін виробничої діяльності. У системі виробництва ремесло за своєю предметно-технологічною структурою, як праця по видобутку та обробці природної сировини, виготовленню засобів виробництва та речей споживання, відноситься до сфери промислового виробництва, до його першої (домануфактурної) фази розвитку, яка ґрунтується на використанні ручних знарядь праці за відсутності технологічного розподілу праці. Вдосконалення ручних знарядь впродовж тривалого історичного періоду не виводило їх за межі якісної визначеності - їх існування як ручних знарядь, функціонування яких цілком залежало від моторних, сенсорних та інтелектуальних зусиль людини, тобто здійснювалося у межах одного технологічного способу виробництва (Товмасян, 1970, 1972; Волков, 1976 та ін.). Ці ознаки у визначенні ремесла є родовими, загальними, притаманними кожному окремому виду ремесла та усім етапам його розвитку, зокрема й найдавнішим, пов'язаних з початком суспільного виробництва.

Значення прогресу ручної техніки визначається рівнем розвитку продуктивних сил, тому за одного технологічного способу виробництва можливі різні форми організації праці: 1) за характером виробничих осередків та ступенем зв'язку виробників з окремими видами праці, що обумовлено: а) техно-

логічною специфікою окремих виробництв, пов'язаною з необхідними затратами праці; б) роллю того чи іншого виду ремесла у задоволенні певної сфери соціальних потреб, пов'язаних з рівнем розвитку та специфікою господарства і соціальної структури, якими в свою чергу визначаються і можливості вивільнення робочої сили для сфери "нехарчового виробництва" та способи її розстановки у структурі суспільного виробництва; 2) за характером відносин, які визначали умови праці та засоби реалізації продукції, що могли набирати форм розподілу чи обміну. Це обумовлено пануючими формами власності, характером суспільно-економічних укладів, за яких відбувалося виробництво та споживання. Сукупність цих моментів характеризує соціально-економічні форми ремесла, що виступають динамічними, видовими ознаками у його визначенні, конкретно-історична специфіка яких визначалася взаємодією і технологічних, і соціальних чинників.

В концепції другого великого суспільного розподілу праці відтворено головні риси еволюції суспільно-економічних форм ремесла при переході від первісного суспільства до класового: спеціалізація ремісничої праці та розподіл власності у зв'язку з різними видами праці, що обумовило розвиток товарообміну. Але суспільний розподіл праці - тривалий історичний процес, технологічні та соціальні передумови якого визрівали неодноразово; його витoki сягають доби первісного суспільства, а продовження - в умовах класового.

У первісному суспільстві загальною передумовою виробництва виступає община, натуральне господарство якої засновано на принципах колективізму, що визначає можливості різних форм організації праці, зокрема й розвитку спеціалізованої

діяльності. Витоки внутрішньо- та міжобщинної спеціалізації на ранніх етапах визначалися індивідуальними здібностями людей та відмінами у природному середовищі мешкання. Розвиток продуктивних сил, виникнення відтворюючих форм господарства обумовили складний процес трансформації виробничої та соціальної структур общини, а разом з цим формування технологічних та соціальних умов спеціалізації ремісничої праці та пов'язаного з нею обміну. Серед них: ускладнення господарчої та соціальної структури общин, поява нових потреб та розширення сфери ремісничої праці, поява нових її видів, зокрема складних технологій; регулярність господарчих сезонних циклів, отримання постійного надлишкового продукту, які забезпечували можливість раціонального використання праці та реалізації індивідуальної майстерності; процеси соціальної консолідації спільнот, централізації влади та управління, соціальної стратифікації, господарчого обособлення сімей, які обумовили активізацію зв'язків між общинами, диференціацію споживання, розвиток престижної економіки, трансформацію форм власності.

Нерівномірність історичного розвитку, різний характер взаємодії технологічних та соціальних чинників передбачає розмаїття конкретно-історичних форм ремесла докласового суспільства, що відображають стадію процесу суспільного розподілу праці. За етнографічними джерелами форми організації ремесла могли виражатися різним сполученням таких показників, як склад виробничих осередків (індивіди чи групи) у межах общин, цілісні колективи - общини; форми спеціалізації виробників, що відображають їх зв'язок з окремими видами праці у порівнянні з іншими членами колективів (общинами) і за ступенем сталості занять цими видами праці; соціально-про-

сторова сфера реалізації продукції та її форми - у межах общини чи поза нею, розподіл чи обмін; доміанти у розпорядженні готовою продукцією - самі майстри чи колектив (в особі представників влади); ступінь товарності виробництва, який визначався часткою ремісничої праці, пов'язаної з економічним обміном.

Вихід на реконструкцію соціальних форм ремесла за археологічними джерелами передбачає роз'язання завдань по визначенню техніко-технологічної структури окремих видів виробництв, масштабів виробництва, сфери та форм реалізації продукції, обумовлених її характером, роллю у задоволенні певних соціальних потреб, що вимагає вивчення комплексу археологічних джерел, які відбивають процес виробництва і споживання на тлі соціально-економічної структури суспільства. Можливості розв'язання цих завдань, конкретно-методичні засоби та повнота реконструктивних побудов визначаються станом джерелознавчої бази та ступенем її вивченості. В цьому дослідженні розглянуто матеріали по вивченню міднобронзового виробництва степових АК пізнього енеоліту-середньої бронзи України.

Розділ III. "Сучасний стан проблеми вивчення ранніх етапів мідно-бронзового виробництва степових культур України". Степові культури пізнього енеоліту-середньої бронзи (нижньомихайлівська, кемі-обинська, постмаріупільська, ямна, катакомбна, культура багатопружкової кераміки) репрезентовано чисельними поховальними пам'ятками, які складають основу для виділення АК; поселення вивчено набагато гірше, більшість з них має порушений культурний шар, слабо насичений знахідками. Джерела для вивчення металовиробництва представлено двома головними категоріями: найчисельнішими є металеві вироби, пере-

важно з поховань, а також із скарбів, випадкових знахідок та поселень; виробничий інструментарій, представлений головним чином у похованнях та поодинокими знахідками на поселеннях. Висвітлення питань мідно-бронзового виробництва даного періоду носить дискусійний характер, що обумовлено нерівномірністю, фрагментарністю наявних джерел, а також ступенем їх вивченості, яка відбувалася у межах окремих напрямків досліджень.

На вивченні металевго інвентаря базується пануюча в літературі оцінка металовиробництва степових АК як металообробки, залежної від металургійних центрів Кавказу (чи Балкан за доби енеоліту), з переважно імпортним походженням металевих виробів. Основою цієї думки є уявлення про типологічну схожість виробів з степових пам'яток перш за все з виробами кавказького регіону, що відзначалося ще з часів виділення та періодизації АК доби бронзи (О.О.Кривцова-Гракова, О.О.Іессен, Т.Б.Попова), а також відсутність даних щодо рудних копалень енеоліту-середньої бронзи в степовій Україні. Розвиток цих положень пов'язано з вивченням металу методами спектрального аналізу, з визначенням схожості хімічного складу північнопричорноморського та кавказького металу, що набуло концептуального оформлення в роботах Є.М.Черниха (1966, 1978), який виділив степові осередки металообробки ранньої-середньої бронзи у межах Циркумпонтійської металургійної провінції (ЦМП).

Однак морфологічну характеристику металу степової України у більшості досліджень підпорядковано питанням культурно-хронологічної атрибуції пам'яток, коли при співставленні предметів з відомими типологічними схемами (головним чином Кавказу) відповідно завданням враховуються перш за все риси

подібності. Але типологічні стереотипи є показовими для великих регіонів ЦМП (Черных Е.Н., 1978). Лише спеціальні дослідження з типології окремих категорій інвентаря (Кореневский, 1976 та ін.) дозволили виявити у межах стереотипів специфіку північнопричорноморських виробів (втульчасті сокири).

Металографічними дослідженнями охоплено незначну частину металу, переважно з пам'яток енеоліту та невелику серію речей ямної та катакомбної КІС (Рындина, 1990, 1993; Каменский, 1990). Висвітлення технологічного аспекту виробництва пов'язано головним чином із знахідками виробничого інструментарію. При їх публікації чи узагальненій характеристиці знахідок розглядалися і питання щодо форм соціальної організації праці - у руслі концепції металообробного характеру виробництва (Березанская, 1980; Кубышев, Черняков, 1985). При цьому головну увагу приділяли періоду катакомбної КІС, де найяскравіше представлено поховання з виробничим інвентарем. На підставі їх картографування з цим періодом співвіднесено й формування "центрів металообробки" (Нечитайло, 1988, 1990, 1991, 1992 та ін.).

Накопичення знахідок виробничого інструментарію, що фіксуються з доби пізнього енеоліту-ранньої бронзи (Щепинский, 1973; Ковалева, 1984; Шапошникова, 1985; Кияшко, 1994), сприяли розвитку альтернативного положення - щодо металургії степових племен на ґрунті місцевих джерел сировини (Шилов, 1959; Писларий, 1983). В.І.Клочко (1994) при огляді джерел з вивчення металовиробництва енеоліту-бронзи таке положення аргументовано залученням геологічних свідчень щодо чисельних покладів та родовиявів міді на теренах України та Молдови як ймовірних джерел сировини.

В деяких роботах підіймалися питання щодо ролі металовиробництва в економіці степових АК, у зв'язку з чим висловлено протилежні точки зору: і про значну господарчо-економічну роль металу у степових АК (Черняков, 1982; Братченко, 1982, 1985); і про те, що головна маса металу (імпорту та місцевих виробів) не відігравала помітної ролі в економіці, а слугувала для насичення "символічної сфери", зокрема призначалася для використання у поховальних ритуалах (Березанська, 1971; Черных Е.Н., 1991). Але цілеспрямованого аналізу джерел у зв'язку з цим питанням досі не провадилося.

Неоднозначними є визначення соціальних форм металовиробництва, оскільки вони обумовлені розглядом різного класу даних: характеру технічних прийомів металообробки (Рындина, 1993), аналізу окремих категорій виробничого інвентаря (Кубышев, Черняков, 1985); а також різницею у загальній оцінці технологічних можливостей виробництва та в інтерпретації окремих категорій пам'яток з виробничим інвентарем, зокрема поховань (Березанская, 1980; Ключко, 1994).

Стан вивченості металовиробництва степових АК диктує необхідність систематизації джерел, їх кількісної, типологічної, функціональної характеристики з урахуванням накопичених знань як першорядних завдань у проблемі визначення техніко-технологічної специфіки виробництва, його масштабів та спрямування.

Розділ IV. "Продукція мідно-бронзового виробництва степових культур пізнього енеоліту-середньої бронзи". У розділі подано номенклатуру металевих виробів на підставі достатньої статистичної вибірки, яка охоплює значну кількість відомих нині виробів з поховань, поселень, скарбів, випадкових знахі-

док і представлених сімома головними морфологічними категоріями: втульчасті сокири, тесла, долота, ножі, стрижні-пила, вилки-гаки, прикраси. Аналіз їх включає: характеристику типів кожної категорії виробів, враховуючи способи їх виготовлення, еволюцію на тлі стереотипів металевого інвентаря Циркумпонтійської смуги; територіальний розподіл та кількісний зміст категорій і типів виробів у складі археологічних пам'яток щодо головних періодів (КІС) пізнього енеоліту-середньої бронзи; функціональну характеристику інвентаря на тлі господарчої структури степових КІС.

Особливості північнопричорноморського металокомплексу серед інших осередків ЦМП, виражені в наборі категорій інвентаря та в морфологічній специфіці близьких типів виробів, простеженої в межах більшості категорій, свідчать про те, що його основу складала продукція місцевого виробництва, структура якої оформилася у відповідності до місцевих можливостей виробництва та характеру суспільних потреб.

Категорії інвентаря представлені розмаїттям типів, які відтворюють: функціональну диференціацію речей, процес удосконалення функцій (хронологічна еволюція типів), локальні традиції виробництва. Але загальну картину виробництва значно детерміновано процесами обміну та споживанням продукції, що утруднює деталізацію осередків виробництва у межах окремих КІС за характером та обсягом виробленої продукції і свідчить про широкий опосередкований обмін. Територіальний розподіл інвентаря не виявляє чіткої локалізації типів. За даними поховань, які містять близько 81 % врахованого металу, відмічено тенденцію кількісного зростання знахідок у східних регіонах України (Подонців'я та Північно-Східне Приазов'я), де

представлено більшість виділених типів наймасовіших категорій інвентаря (ножі, стрижні-шила, прикраси), що особливо характерно для періоду катакомбної КІС. Серед поселень за кількістю знахідок виділяються: Михайлівське, Бабіне-III (Нижній Дніпро), Костянтинівське (Нижній Дон). Скарби та випадкові знахідки, які дають найбільш металомісткий матеріал (втульчасті сокири), переважають у Нижньому Подніпров'ї-Поінгуллі, відмічаються також на Середньому Дніпрі, Середньому Дону, у верхів'ях Сіверського Дінця.

Металеві вироби мали практичне застосування в різних сферах життєдіяльності. Але застосування металевих знарядь навряд чи мало значний господарчий ефект, який є можливим лише за умови їх масового запровадження. У межах металокомплексу понад 62 % складають категорії, не пов'язані безпосередньо з господарчою сферою: зброя (втульчасті сокири, кинджали, стилети); вістря стрекал; вилки-гаки; прикраси (враховані за числом комплексів). Знаряддя ж праці складають: спеціалізовані (тесла, долота) - 7 %, поліфункціональні (деякі типи ножів, шил) - близько 31 %. Сукупність металевих знарядь та зброї значно поступається комплексу неметалевих (з каменю, кременю, кістки-рогу, дерева, кераміки, мушлів) - не лише за абсолютною кількістю знахідок, а й за спектром функціональної номенклатури, котра засвідчує, що останні лишалися головними у системі засобів виробництва й більш масовими у системі озброєння (кам'яні сокири, булави, праці, рогові клевці, крем'яні вістря стріл, списів, дротиків, кинджали).

В хронологічному плані відмічено поступове зростання абсолютної кількості знахідок, їх металомісткості та типологічної варіативності, найяскравіше виражених у період ката-

комбної КІС. Але ці зміни відбувалися в межах відтворення тих же функціональних категорій інвентаря. Зростання кількості знахідок відмічено за рахунок прикрас (у складі поховань), появи скарбів, збільшення кількості випадкових знахідок втульчастих сокир. Прикраси та зброя характеризуються й максимальною динамікою типів, щільно пов'язаною з досягненнями у галузі металообробки (появою сплавів з заданими властивостями та закритих ливарних форм), що відтворює головну орієнтацію металовиробництва. Характер змісту металевого інвентаря у складі археологічних пам'яток, зокрема поховань, для всього розглянутого періоду свідчить про рідкісність та цінність виробів з металу. Їх причетність до атрибутів багатства, престижу, вони не були об'єктами масового ужитку.

Розділ V. "Техніко-технологічна структура мідно-бронзового виробництва. Питання організації виробничої діяльності". У розділі розглянуто технологічні та соціальні умови мідно-бронзового виробництва. Базою характеристики технологічних умов є морфологічний, параметричний, функціональний аналіз виробничого інвентаря з пам'яток України та прилеглих регіонів Нижнього та Середнього Дону, його територіальний розподіл, зміст у складі археологічних пам'яток; результати спектральних, металографічних аналізів, візуальні спостереження. Ці дані розглянуто на тлі накопичених знань з технології ранньої металургії інших регіонів. Детально проаналізовано альтернативні погляди щодо джерел сировини.

При визначенні соціальних умов прийнято положення про характер розвитку степових АК з комплексною системою господарства за домінуючої ролі рухливих форм скотарства на фінальних стадіях первісного суспільства: процеси соціальної та

майнової диференціації, широкий спектр перехідних форм власності, несталість соціальних формувань та політичної ситуації за збереження общини як головної соціально-економічної клітини, що забезпечувала взаємозв'язок та детермінацію виробничих і нормативних стосунків (Мерперт, 1974; Шилов, 1975; Ковалева, 1989; Мурзин, Павленко, 1989; Массон, 1995; Бунятян, Отрощенко, 1991; Бунятян, 1992 та ін.).

Характер виробничого інвентаря свідчить про наявність за доби пізнього енеоліту-середньої бронзи усіх головних циклів металургії: роздріблення руди, виплавки міді, плавлення, виготовлення сплавів, литва, кування (керамічні сопла, плавильні чаші, тиглі-ллячки, ливарні форми для відливки втульчастих сокир та злитків-заготовок; кам'яні знаряддя - рудодробилки, ковальські молоти, наковальні, абразиви, товкачі, розтирачі для виготовлення флюсів, лігатури, тощо; ковалки мідної руди (Костянтинівське пос.) тощо).

Висновок щодо кавказького походження металу та металургійної сировини у степових племен ґрунтується на визначенні типу сплаву - за наявністю As-бронз, а тому не є беззастережним. Хімічний склад степового металу показує хронологічний пріоритет "чистої міді", зростання кількості виробів з As-бронз разом із скороченням варіативного розмаху концентрації миш'яку на період середньої бронзи, що може означати використання місцевої сировини з доби енеоліту й процес освоєння техніки легування. Неодноразово відмічалася і специфіка степових As-бронз - понижений вміст у них миш'яку (Кореневский, 1976; Ольговский, 1988). Враховуючи результати геологічних розшуків не виключено видобуток міді у різних регіонах України, але фіксація копалень ранньої доби ускладнюється з-за

незначних обсягів видобутку з поверхових відкладень, які часто знищено пізнішими розробками. В Україні, як і в більшості регіонів за невеликим винятком (Балкани), сліди копань фіксуються від доби пізньої бронзи - інтенсивні розробки виявлено на Донбасі, де відмічено поверхневі виходи окислених мідних руд (Татарінов, 1993). До цього регіону тягнє більшість знахідок з металу (у складі поховань) та виробничого інструментарію.

Проаналізовані дані дозволяють розглядати характер технічних операцій північнопричорноморської металургії в межах найдавніших способів видобутку руди, виплавки і плавлення міді, реалізація яких не вимагала значного числа робочої сили. Технічні можливості процесу дозволяли одержувати невелику кількість міді за одну плавку. У металообробці застосовувалися глиняні ливарні форми, значне поширення мало кування, зокрема формуютьючого. Головні моменти її розвитку - вироблення системи дозування металу з огляду на його дефіцит та необхідність узгодження інгредієнтів плавки, опанування As-бронз, поява литва у закриті ливарні форми (втульчасті сокири) та за восковими моделями (дрібні прикраси) - не були тими чинниками, які б технічно забезпечували масовий випуск продукції.

Фрагментарність джерел не дозволяє встановити продуктивність певних осередків виробництва та дати їх в конкретних кількісних показниках. За сукупністю розглянутих даних (металокомплексу та технологічних ознак) можна зробити загальний висновок про відсутність технічних можливостей для масового випуску продукції, незначних загалом масштабів виробництва та його дислокальності, що передбачає діяльність кількісно неве-

ликих груп спеціалістів у складі окремих скотарських общин. Цій тезі не суперечать і матеріали поховань з атрибутами металовиробництва. Для них є показовими звичайні відповідні культурно-хронологічним групам норми поховального ритуалу, строкатість у сполученні комплектів виробничого та супутнього інвентаря, відсутність окремих могильників майстрів-металургів.

Для скотарських спільнот умови для здійснення регулярного металовиробництва були нестабільними і неоднозначними та визначалися можливостями отримання сировини для плавки міді чи для металообробки шляхом власного видобутку-виробництва чи обміну. Це передбачає: 1) періодичну появу територіального розподілу праці в середині мідно-бронзового виробництва й пов'язаного з ним обміну; 2) різний ступінь постійності занять майстрів у галузі металовиробництва, зокрема циклічний (сезонний) чи спорадичний характер зайнятості майстрів, які могли бути задіяними і в інших необхідних видах діяльності.

Виходячи з характеру металокомплексу, виробництво не було націлено на задоволення потреб усіх членів своєї общини: реалізація продукції передбачає вужче коло суспільного споживання й ширшу просторову сферу - у межах власної общини, родо-племінної групи, і поза ними, тобто міжобщинний обмін. Враховуючи стадіальний характер розвитку, форми реалізації продукції могли бути неоднозначними в залежності від суб'єкту споживання, мети обміну, категорій самої продукції - ступеню її цінності, призначення, а також від того, кому належало домінантне право розпорядження нею - общині (в особі представників влади) чи майстрам. Деталізувати це нині не можливо. Але общинний спосіб життєдіяльності і обмежені технологічні

можливості виробництва передбачають і соціальну, і господарчо-економічну залежність майстрів від общини; останні не могли виступати як економічно самостійні суб'єкти виробництва.

Заключення. Реконструкція конкретно-історичних форм ремесла докласового суспільства не можлива з позиції виділення окремих ознак в археологічному матеріалі і вимагає комплексного вивчення джерел, які відображають процес виробництва та споживання на тлі соціально-економічної структури суспільства. Аналіз матеріалів з вивчення мідно-бронзового виробництва степових АК пізнього енеоліту-середньої бронзи України дозволяє дійти таких висновків: металовиробництво не було необхідним компонентом господарчої структури кожної общини; його організація і обсяги визначалися спеціалізованою діяльністю майстрів у складі окремих скотарських общин, продукція яких була предметом обміну між общинами; головна спрямованість розвитку металургії визначалася престижною та військовою сферою споживання; процес розвитку не виявляє суттєвих якісних змін у технології та організації виробництва, які б дозволили мати більш потужний виробничий ефект. Перспективи розвитку знань диктують необхідність спеціальних досліджень в галузі вивчення технології металовиробництва, зокрема й із застосуванням природничо-наукових методів дослідження, а також детального вивчення господарчої та соціальної структури спільнот степових АК.

З опублікованих по темі дисертації наукових праць основними є:

1. Хозяйственно-экономические реконструкции в работах археологов 30-х гг. // Исследования социально-исторических проблем в археологии. - Киев: Наукова думка, 1987. - С.118-136.

2. Исследование социально-исторических аспектов первобытного ремесла в советской археологии // Проблемная ситуация в современной археологии (колл. мон. - 16.74 п.л.). - Киев: Наукова думка, 1988. - С.161-196.

3. До питання про поняття "ремесло" (в зв'язку з вивченням первісного ремесла) // Теорія та практика археологічних досліджень. - Київ: Наукова думка, 1994. - С.101-128.

4. К вопросу о сфере применения втульчатых топоров энеолита-средней бронзы Северного Причерноморья // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. конф. - Харьков: Изд-во АО "Бизнес Информ", 1995. - С.40-42.

5. Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я // Археологія. - 1995. - № 4. - С.117-131.

6. К вопросу о происхождении кованых слабовыпуклых круглых блях в комплексах ранней бронзы Украины // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Материалы украинско-российского полевого археологического семинара. - Вып.2. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. - С.31-36.

7. О некоторых аспектах социальной интерпретации погребений с производственным инвентарем // Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии: Тез. докл. международной научной конф. - Тамбов: Изд-во ТГУ, 1996. - С.16-19.

8. До однієї концепції соціального розвитку носіїв катакомбної культури // Археологія. - 1997. - № 1.- С.109-117. (У співавторстві з А.В.Ніколовим).

Черных Л.А. Проблемы изучения первобытного ремесла в археологии (социально-исторический аспект).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04. - Археология. Институт археологии НАН Украины, Киев, 1997.

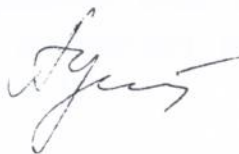
Основные положения диссертации отражены в 17 научных работах. В результате научных исследований автора установлен характер проблемной ситуации, сложившейся при изучении генезиса ремесла первобытного общества, рассмотрены возможности реконструкции социальных форм ремесла по археологическим данным. На основании анализа массовых источников установлен характер медно-бронзового производства степных АК позднего энеолита-средней бронзы, представленного в Украине всеми основными производственными циклами. Металлокомплекс степных культур и технико-технологические возможности свидетельствуют о незначительных масштабах производства и его дислокальном характере, что предполагает общинный характер организации труда. Его специфика определялась специализированной деятельностью мастеров в составе отдельных общин, продукция которых была связана с узкой сферой социального потребления в рамках своей общины и за ее пределами.

Chernykh L.A. Problems of study of prehistory handicraft in archaeology (social-historical aspect).

Dissertation for a Candidate of degree, History - speciality code 07.00.04 - Archaeology, Institute of archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1997.

The basic positions of the dissertations are reflected in 17 scientific works. The resulted study testify a problem situation in our knowledges on a idea of Prehistory trade development. Current approach defines opportunities to reconstruct the social forms of handicraft viewed from archaeological data. Broad spectrum of sources allowed to consider a character of copper-bronze production in the frame of steppe archaeological cultures of Late Chalcolithic - Middle Bronze stages. It is quite reasonable to suppose, that this manufacturing is represented by all basic production cycles on Ukraine. The metal set of steppe cultures and its techno-typological features testify to insignificant scales of manufacture and it dislocal character assumes band type of labour organization. This specificity was determined by specialized activity of the foremen in structure of separate bands. The manufacturing output firmly connected to narrow sphere of social consumption as within the framework of band itself as well as for its limits.

Ключові слова: енеоліт, бронзовий вік, ремесло, технологія соціально-економічна форма виробництва, металургія, степові культури України.

Підписано до друку 04.04.97р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Зам. 123.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

AB 37.539